

**Teoretické předpoklady
marxisticko-leninské analýzy vývoje
současných společností
v třídně rozděleném světě**

JINDŘICH FILIPEC

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

**1. Dvojí přístup k vědeckotechnickému
pokroku v současné buržoazní sociologii**

Pokusy o interpretaci a explikaci vědeckotechnického pokroku v současném světě, jeho důsledků a perspektiv zaujímají klíčové místo nejen v sociologii, ale zároveň i v řadě ostatních společenských věd. Přes všechny odlišnosti a složitá propojení různých interpretací možno vystopovat zásadní předěl mezi marxisticko-leninskou teorií vědeckotechnické revoluce na straně jedné a různými nemarxistickými a antimarxistickými variantami explikace tohoto fenoménu na straně druhé. Podívejme se blíže na některé odlišné i společné znaky těchto variant ovládajících společenskovo vědní myšlení v zemích tzv. „pozdního kapitalismu“. Pestrá škála postojů a hodnocení osciluje mezi dvěma póly, z nichž jeden představuje více či méně optimistické přitakání vědeckotechnickému pokroku, druhý jeho důrazné odmítnutí. Stoupenci civilizačního optimismu navazují na tradici racionalistického konceptu transformace světa a společnosti pomocí vědy a techniky. Prototypem této tradice je Descartes a jeho pojetí člověka jakožto „pána a vlastníka přírody“. Protipól zosobňují například Pascal a obdobné antiracionální a ve svých důsledcích proticivilizační tendence. Oba krajní postoje implikují příslušná axiologická kritéria, která s pokrokem vědy a techniky spojují přímo protikladné hodnoty.

Vyústěním a moderní reprodukci těchto extrémních tradic, které jako všechny extrémy se stýkají, jsou scientisticko-technicistické, či na druhé straně kulturně kritické koncepce v současné buržoazní společenské teorii. První tendence je reprezentována například *stadiální* teorií ekonomického růstu a jejími sociologickými, futurologickými a kulturologickými derivacemi (Rostow, Bell, Fourastié, Scheuch, Popper a další). Druhá, kulturně kritická koncepce zahrnuje osobnosti a díla typu H. Marcuse, T. W. Adorna, M. Horkhei-

mera, E. Fromma a dalších. Nejde nám v tomto rámci o vyčerpávající výčet všech interpretací vědeckotechnického fenoménu, ani o postžení jejich specifických rysů a odlišností, nýbrž o kontrapozici příznačných typů myšlení s potvrzením toho, co je v podstatě — metodologicky i sociálně historicky — spojuje. Dále pak nám jde o to, poodhalit filosofické předpoklady a skupinové intence, které se skrývají pod povrchem těchto koncepcí a pod zdánlivě nezájatými přísně „objektivními“ či „konvenčními“ kategoriemi, na nichž jsou budovány. Řekněme rovnou, že jednou z klíčových ústředních kategorií je pojem a koncepce industriální, resp. postindustriální společnosti, jejichž domnělou samozřejmost, evidenci a ideologickou nezátíženost je třeba podrobit exaktní kritické analýze.

Smyslem této kritické analýzy není nějaký scholastický terminologický spor, ale vědecké zdůvodnění toho, proč nutno pojem „industriální společnost“ odmítnout jako mytickou deformaci společenské skutečnosti. Nečiníme tak proto, že bychom tento pojem chtěli odbýt jako *pouhý* nástroj ideologické diverze. Redukce pojmů na jejich instrumentální aspekt a společenskou funkci je výrazem metafyzického a antidialektického gnoseologického východiska. Je v rozporu se skutečným procesem poznání a povahou pojmů. Proto je také v rozporu s marxisticko-leninskou teorií poznání a představuje jakousi její instrumentalistickou revizi, zahalenou ovšem rouškou zdánlivé ortodoxnosti. Pojem „industriální společnost“ zahrnuje v sobě jako každá klíčová kategorie společenské teorie zárodky *soudu* a implikuje — ať už si to kdo uvědomuje či nikoli — určitou periodizaci ba dokonce určitou interpretaci dějin. S kategorií „industriální společnost“ je logicky svázána periodizace dějin lidstva v podstatě na tři historické etapy společenského vývoje: praeindustriální, industriální a postindustriální.

ní. Kritéria, podle nichž se tyto etapy odlišují, jsou dána — jak známo — převahou primárního, sekundárního či terciárního sektoru a konečností výrobně technickými faktory, které tyto stratifikační přesuny vyvolávají. A tím se od pojmu industriální společnosti dostáváme přes odpovídající *periodizaci* dějin k příslušné *interpretaci* a pojetí dějin, které již výchozí kategorie „in nuce“ v sobě zahrnuje. Paradox, a řekl bych přímo, ironie osudu spočívají v tom, že podstatou tohoto pojetí dějin je víceméně mechanistický ekonomicko-technický determinismus, který povyšuje ekonomicko-technické (a nezdá se přímo technologické) faktory na rozhodujícího činitele společensko-historického pohybu, a to ovšem bez pochopení zprostředkující povahy výrobních vztahů, bez pochopení dialektické jednoty výrobních sil a výrobních poměrů. Tak dlouho polemizovaly celé generace buržoazních sociologů, ekonomů a filosofů proti z vulgarizované podobě Marxova materialistického pojetí dějin, až konečně sami v zápalu polemiky proti takto adjustovanému fantómu uvázli v osidlech ekonomicko-technického determinismu, s nímž Marx nikdy neměl a nechtěl mít nic společného. Svěrázným způsobem tento fakt konstatuje Raymond Aron, když píše: „Teorie stadií ekonomického růstu, odrůda západního marxismu, není vždy s to uniknout z osidel z vulgarizovaného marxismu. Jakým právem se zahrnují všechny neindustrializované společnosti do téže kategorie — například tradiční společnosti středoafričských kmenů spolu s Čínou, nejstarší říší dějin? Představují stadia ekonomického růstu uspokojivější schéma než sled sociálních soustav, jestliže podle „stadií“ se může provést zařazení do jedné kategorie na základě metod devatenáctého století, do jiné kategorie podle metod dvacátého století a do jiné podle systému státního plánování? Je správné soudit či tvrdit, že odlišné soustavy se stávají podobnými, jakmile dosáhly téhož stadia růstu?“ (A. Aron, *The Impact of Marxism in the Twentieth Century*, in: *Marxism in the Modern World*, Stanford University Press 1965). Ve skutečnosti rozličné varianty technicismu v současné buržoazní sociologii a ekonomii nejsou přirozeně žádnou odrůdou marxismu, přestože jak známo odvolávky na Marxe

a Lenina se v některých kruzích staly dnes právě tak módní záležitostí, jako done dávna v téžech kruzích převládalo jejich zamlčování. Pokusy o určení typu společnosti a člověka podle kalorické spotřeby či podle výroby na hlavu se tu v podstatě provádějí nikoli s ohledem na přiměřenou roli těchto faktorů v totalitě složek společenské struktury, nýbrž v duchu známé teze: „Člověk je to, co jí,“ popřípadě „člověk je to, co vyrábí“. To ovšem není odrůda marxismu, nýbrž právě naopak, novodobá adaptace Marxem kdysi kritizované zásady buržoazní společnosti, podle níž „člověk je to, co má“, která se tu navíc projevuje v modifikované podobě jako velmi plytký metodologický princip společenského výzkumu, jeho hypotéz a interpretací.

Není také bez zajímavosti, že Aron své pochybnosti o vhodnosti pojmu postindustriální společnosti spojuje s poukazem na vulgární ekonomismus, ležící v základě takto koncipované periodizace dějin, a varuje dokonce před tím, že přijetím této kategorie západní ideologie odkrývá bok kritice ze strany marxistů. Tím se ovšem v diskusi o pojmu industriální společnosti výrazněji exponuje kategorie zájmu, která víceméně zastřeně figuruje v podtextu všech klíčových pojmů společenských teorií. Tím se pole observace prolíná s polem třídního a skupinového zájmu a zdánlivě antiideologické řazení „čistě“ zkušenostních dat se stává náhle a nezbytně objektem analýzy intencí, zájmů, implikací a tendencí, jimiž je složité, mnohotvárné a velmi zprostředkované motivováno. I sami někteří buržoazní sociologové považovali za nutné poukázat na ideologický moment provázející aplikaci pojmu industriální společnosti. Jejich námitky proti této kategorii byly ovšem nezdá se diktovány obavami před přílišným zdůrazňováním industriálního pokroku v socialistických zemích a zejména v Sovětském svazu. V tomto smyslu například odmítl pojem „industriální společnosti“ R. Dahrendorf jako produkt „sociologické fantazie“ a jakési příliš „přívětivé zevšeobecnování“, které obchází podstatu věci: „Amerika a Rusko jsou industriální společnosti, přesto určuje charakter epochy právě jejich protiklad.“¹ Postupem let převládly mezi buržoazními sociology snahy

¹ R. Dahrendorf, *Gesellschaft und Freiheit*, München 1961. s. 24.

zhodnotit naopak kategorii industriální a zejména postindustriální společnosti v duchu teorie konvergence a obrátit její ostří proti socialistické alternativě vědeckotechnické revoluce. Přes tyto snahy a antiideologická prohlášení teoretiků postindustriální společnosti neztrácí na přiznačnosti Dahrendorfova teze, že tato kategorie je ideologií „oné byrokraticko-maloměšťácké vrstvy, která se označuje jako střední stav“ a k níž ovšem patří také sociologové. Její hlavní funkcí je podle jeho názoru zastřena. „vědecká“ apologetika sociální nerovnosti.² Nebylo zajisté také náhodou, že motto posledního 16. kongresu sociologické společnosti v západním Německu znělo: „Pozdní kapitalismus, anebo industriální společnost“?

2. Leninská teorie odrazu a ústřední kategorie současné buržoazní sociologie

Není sporu o tom, že skrupulózní aplikace kategorií praeindustriální, industriální a postindustriální společnosti přímo volá po filosofické a gnoseologické kritice takového jen zdánlivě bezpředsudečných, ve skutečnosti však silně ideologických až mytických východisek. Vzájemné oplodňování filosofického a sociologického poznání je vůbec fundamentální problém dalšího vývoje obou těchto vědních disciplín. Zásadní význam pro jeho řešení má aplikace leninské teorie odrazu na sociologické poznání, a to ovšem ve všech dialektických určeních, jimiž Lenin definoval lidskou myšlenku. Pojmy — a nám tu jde zejména o pojmy teorií společenského vývoje — jsou především odrazem společenských zákonitostí a procesů, jejich duchovní reprodukci ve vědomí lidí. To jest odrazem — podle okolností a vědeckosti té či oné teorie — více či méně adekvátním, více či méně odpovídajícím skutečnosti. Odraz objektivní skutečnosti v lidském myšlení je ovšem složitě zprostředkovan napříkladem jazykem, není její zrcadlovou kopií a není ani totožný se skutečností. Kategorie sociologické teorie, její jazyk a společenská skutečnost představují nikoli totožné, ale izomorfní struktury, kde myšlení zprostředkované jazykem obrazí více či méně skutečnost, ovšem pomocí specifických sémantických a komunikačních vazeb. Kromě těchto odrazo-

vých a sémantických určení mají kategorie lidského poznání vůbec a ústřední pojmy společenských teorií zvláště charakter specifických prostředků vyjádření (či zastření) skupinových, třídních či jiných zájmů, intencí a tendencí. V tomto smyslu se jeví kategorie a v jejich souhrnu pak celé teorie *nástrojem společenského jednání*, zbraní sociálních, politických a ideologických střetnutí. V této souvislosti je pak také naprosto nezbytným úkolem sebereflexe vědy analýza společenských funkcí, třídních kořenů a ideologické povahy těchto pojmů a teorií. Dalším aspektem — a přímo jakýmsi vyústěním všech výše uvedených určení pojmu — je jeho prakticko-prospektivní dosah, určení pojmu jakožto *projektu* a nástroje společenské změny, případně u konzervativních teorií funkce nástroje petrifikace statu quo.

Dialekticko-materialistická filosofie, marxisticko-leninská teorie poznání představuje tedy *komplexní* kritiku klíčových kategorií buržoazní sociologie s přihlédnutím ke všem jejich výše naznačeným urcům *odrazu, znaku, nástroje a projektu* společenského jednání. V tomto duchu odhaluje všechny meze takových kategorií jako je industriální společnost, technotrická společnost, mnohokanálová společnost, konzumní společnost, společnost volného času, technická civilizace, civilizace věcí apod. Jejich základní slabina je v nabubření určitého „silného“ postřehu jednoho z aspektů objektivního společenského pohybu. Platí o nich to, co vyjádřil Lenin svou simultánní kritikou filosofického idealismu a metafyzického materialismu: „Filosofický idealismus je *pouze* nesmyslem z hlediska materialismu hrubého, prostého, metafyzického. Naopak z hlediska *dialektického* materialismu je filosofický idealismus jednostranné, zveličené, überschwengliches (Dietzgen) rozvinutí (nafukování, nabubřování) tohoto rysu, stránky, hranice poznání v absolutno, odtržení od hmoty, od přírody a zbožštění.“³ Jenomže v našem kontextu nejde o přírodu, nýbrž o analogické traktování společnosti, které se jeví být „nesporně *hluchým květem*, ale *hluchým květem*, rostoucím na živém stromě živého, plodného, pravdivého, mohutného, všemocného, objektivního, absolutního lidského poznání.“⁴

² R. Dahrendorf, *tamtéž*, s. 25–26.

³ V. I. Lenin, *Filosofické sešity*, Praha 1953, s. 322.

⁴ V. I. Lenin, *tamtéž*, s. 323.

Hypertrofizace dílčích aspektů, vydávání části za celek, stránky věci za její podstatu nemá jen metodologický charakter, ale sociální a třídní příčinu, třídní funkci a společenské důsledky. To platí nejen o víceméně otevřené apologetice vědeckotechnického pokroku bez ohledu na třídní kontext jeho působení, ale také o velkém odmítání „vědotekniky“ jako příčiny totálního odcizení a jednosměrné manipulace člověka. Mám tu na mysli názor, že moderní technika je „ve svém základě nezodpovědnou mocí“ (Herbert J. Müller in *Scientific Progress and Human Values*, New York 1967, s. 179) anebo názor, že „nejen její uplatnění, ale již sama technika je panství nad přírodou i nad člověkem, metodické, vědecké, vykalkulované a kalkulující panství“ (H. Marcuse, *Industrialisierung und Kapitalismus im Werk Max Webers*, Frankfurt a/Main). V obou případech nejde jen o určitý metodologický a gnoseologický poklesek, ale o pokus apologetizovat či alespoň exkullovat kapitalistické společenské poměry, v nichž technika působí mimo jiné také jako nástroj podmanění člověka člověkem.

Kulturní kritická ideologie je však také zčásti základem ultralevých koncepcí, které pseudoradikální kritiku techniky a institucí spojují s odsouzením reálného socialismu, jehož úsilí o nalezení a uskutečnění specificky lidské varianty vědeckotechnického pokroku vydávají za technokratismus a zburžoaznění. Z hlediska marxismuleninismu je tento obsah civilizačního kriticismu nikoli příliš mnoho, ale naopak příliš málo kritický, nikoli příliš mnoho ale naopak v pravém slova smyslu příliš málo revoluční. Jeho podstatou je nepochopení podstaty společenského jednání, nepochopení dialektického procesu uskutečňování projektů lidského ducha v tvorbě dějin. Fundamentální význam v souvislosti s procesem inkarnace idejí ve společenské praxi a dějinách má kategorie zprostředkování. Pochopit kategorii zprostředkování v dějinách znamená ovládnout myšlení v rozporech, pochopit nutnost sáhnout na cestě, která vede k cíli, po adekvátních prostředcích. Realizace cílové představy autentického, všestranně rozvinutého subjektu nezbytně předpokládá rozvinutí určitých zprostředkujících článků ve sféře společenských institucí, tech-

niky i jejich mnohotvárných produktů. Samozřejmě, že tyto prostředky společenského jednání, a to jak institucionální, tak zejména technické povahy, mají v protikladných společenských systémech současné doby některé obdobné povrchové rysy a důsledky. Tak například vědeckotechnická revoluce reprodukuje v různých sociálně ekonomických soustavách při zásadně divergentních trendech některé analogické jevy. Tohoto dílčího faktu se chápe mimo jiné také kulturní kritika à la Marcuse a vytyčuje paušálně proti celému světu instituci, vědy a techniky svůj zdánlivě nonkonformní princip „negativní dialektiky“. Na okraj budiž poznamenáno, že se tu ve jménu Hegela hlásá zcela anti-dialektická myšlenka, podle níž vlastně idea nikde nenachází a nenajde prostor pro svoji inkarnaci. Pseudoradikální útoky proti prostředkům společenského jednání, bez nichž socialismus nemůže prokázat svou dějinnou intenci a specifiku vpravdě humanistické alternativy vědeckotechnické revoluce, leží pod úrovní Hegelova postřehu: „Netrpělivost si žádá nemožné, totiž dosáhnout cíle bez prostředků.“⁵

Není bez zajímavosti, že pod heslem negativní dialektiky a kritického myšlení se také v Československu někteří jeho hlasatelé stavěli proti koncepci syntézy socialismu a vědeckotechnické revoluce, vydávajíc ji tu za byrokratický, tu za technokratický program. Označovat za technokratismus či scientismus pouhou skutečnost, že považujeme dosažení určitého stupně vědeckotechnického pohybu socialistické společnosti nikoli za dostatečnou, ale přece jen nezbytnou podmínku adekvátního uskutečnění komunistického programu, by znamenalo hlásat ideál jakéhosi kasárenského asketismu. Nikoli náhodou se proto levičácká kulturní kritika zauzčila v paušálním odsouzení „člověka spotřebitele“ a ve svých objektivních důsledcích se přitom nezřídka shodla s představiteli konzervativního elitářství pravicového ražení.

Budoucí svět si nepředstavujeme ani jako pouhý supermarket, kde by nešlo o nic víc než o bludný kruh látkové výměny, ani jako nebeský ráj oproštěný od všeho materiálního blaha a všech požitků, do něhož by bylo možno vstoupit uchem jehly. Homo consumens a s ním i ostatní

⁵ G. F. W. Hegel, *Fenomenologie ducha*, Praha 1961, s. 67.

podobné ideální typy současné západní sociologie jsou povětšinou abstraktní schémata, která arci často poukazují k té či oné víceméně charakteristické stránce současné situace člověka ve světě. Souhrnně lze říci, že cestou k teoretickému překonání kulturně kritického pojetí „člověka spotřebitele“ jakožto po výtce odcizeného člověka je mimo jiné rozvinutí všestranné, dialektické kritiky tohoto v podstatě spiritualistického druhu kritiky odcizení. Jde přitom o hlubší postižení skutečné, dialektické podstaty člověka, pojeté nikoli ve formě spiritualistické konstrukce, ale chápané v duchu Marxovy koncepce „skutečného, tělesného člověka, stojícího na pevné, kulaté Zemi, vydechujícího a vdechujícího všechny síly přírody“.⁶ Zkoumání takto historicky a dynamicky pojeté podstaty ovšem znamená především zkoumání projevů sebeuskutečňování člověka v práci, vědě a umění.

Klíčový význam má v konceptu současnosti a budoucnosti fenomén vědy a s ním spjatá kategorie racionality. V tomto duchu hovoří například D. Bell o růstu vědy jako o základním formujícím trendu lidské společnosti. Odtud podle něho plynou také konsekvence pro pojetí určitých společenských sil: organizace teoretického vědění se stává rozhodující pro inovace a intelektuální instituce prý zaujmou ústřední postavení ve společnosti.⁷ Obdobně staví vědecký výzkum na první místo v charakteristice tzv. postindustriální společnosti A. Touraine.⁸ Zdánlivě tak vzniká jakási korelace mezi těmito tvrzeními a marxisticko-leninskými koncepcemi vědeckotechnické revoluce, které jsou všestranně rozpracovávány v socialistických zemích a které podtrhují rostoucí úlohu vědy jakožto bezprostřední výrobní síly. Tato obdoba je však jen ve slovech. V podstatě jde o zcela odlišný přístup k fenoménu vědy, který nepředstavuje sám o sobě rozhodující kritérium pro hodnocení kvality a typu té které společenské struktury a musí naopak být sám z povahy společenského celku vysvětlen a ve svých funkcích hodnocen. Růst vědy může totiž podle okolností umocňovat zcela odlišné a zásadně protikladné společenské a dějinné síly.

3. Vědecký základ marxisticko-leninské komparatistiky

Praktickým vyjádřením skutečného humanismu je dnes úsilí o uskutečnění socialistické varianty vědeckotechnické revoluce, která může dodat přesvědčivé argumenty o tom, že lidstvo nesměřuje fatálně pod tlakem ekonomicko-technických parametrů k americkému modelu jakožto jedinému cílovému referenčnímu systému. Dosud však i prognosticky zaměřená sociologická komparatistika naráží ve snaze prozkoumat a doložit či vyvrátit tuto možnost na četné obtíže subjektivní i objektivní povahy. Dosud se totiž přes všechny rozličné pokusy nepodařilo vypracovat způsob a kritéria pro měření a srovnávání funkcí, hodnot a významů, které s sebou nesou analogické či takřka totožné faktory působící v různých sociokulturních a politických systémech současné doby. Velice se proto mýlí ti, kteří se domnívají, že rozřeší otázku přednosti toho či onoho modelu vědeckotechnické revoluce pouhou inventarizací empirických dat a konfrontací kvantitativních ukazatelů. Daleko závažnější je však komplikace objektivní povahy. Při komparaci kapitalistických a socialistických společností (např. USA–SSSR) konfrontujeme historicky vyzrálou (a my soudíme, že přezrálou) formu určité společenské organizace s jinou, odlišnou formou, která však relativně vzato překonala teprve první fáze svého budování. K tomu přistupuje fakt, že společností technicky vyspělého kapitalismu dosáhly zatím v důsledku příznivějšího časového východiska v některých směrech relativně vyššího stupně technického rozvoje. Proto také současná podoba kapitalismu v USA je adekvátní specifice svého pojmu včetně jeho dialektiky, obřezující krizi a zrod podmínek svého překonání. Naproti tomu socialismus byl nucen plnit se svými specifickými úkoly, současně také některé dějinné úkoly přiměřené dřívějším formacím a představuje navíc vzhledem k programu komunistické společnosti přechodný společenský útvar. Nesrovnáváme tedy dva čisté typy, nýbrž dvě odlišné společenské formy, které představují různé fáze vyjevování své dějinné specifiky a kvality.

⁶ K. Marx, *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*, Praha 1961, s. 141.

⁷ Viz D. Bell, *Notes on the Post-Industrial Society*, in: *The Public Interest*, 6, 7/1967.

⁸ A. Touraine, *La société postindustrielle*, Paris 1969, s. 10.

Odtud plynou některé paradoxní jevy a dialektické závislosti, které nejsou uchopitelné ani ve statickém průřezu, ani metodou lineární projekce založené na extrapolaci přechodných trendů. Empirické údaje o stratifikaci a diferenciaci životní úrovně i životního stylu v socialistických zemích vykazují značné rozdíly mezi různými socioprofesionálními skupinami, které sice zdaleka nelze přirovnat k polaritě krajních poloh existujících v kapitalismu, ale přece jen jsou zatím vzdáleny ideálu rovnosti vyjádřenému v komunistickém programu. Tato skutečnost je také nezřídka zneužívána protikomunistickou propagandou. Ve skutečnosti však jediná cesta ke komunistické rovnosti vede právě přes stadium přechodné a limitované nerovnosti. Zkušenosti z Československa dokazují, že pokusy přeskočit toto přechodné stadium neorganickým a předčasným zavedením nivelizačních opatření nikterak neurychluje, ale naopak bumerangovým efektem zpomaluje pohyb společnosti k vytčenému cíli. Tuto dialektickou závislost by bylo možno charakterizovat jako optimální cestu k cíli, a to právě soustředěním síly na překonání přechodného článku, který je charakterizován tendencí navenek a *zdánlivě* od cíle odvádějícími. Obdobná závislost se projevuje i pokud jde o jiné fenomény. Cílovým konceptem komunismu je splynutí národů a národních kultur; přitom však cesta k tomuto cíli vedla a do určité míry dosud vede etapou formování, individualizace a relativně autonomního rozvoje socialistických národů, a to jak uvnitř jednotlivých federativních útvarů, tak v rámci společenství socialistických států. Marxova a Leninova představa komunistické společnosti, založená na samosprávných principech a co nejbezprostřednější účastí pracujících na jejím řízení, spojuje v sobě prvky přímé i nepřímé, reprezentativní participace. Také v této souvislosti jednostranně vytyčování hesla „přímé demokracie“ bez ohledu na faktor času (na stupeň vývoje světa v celku a socialistických

společností zvláště) nepřivádí, ale naopak odvádí od tohoto cíle. Taková je dialektika dějin při postupu uskutečňování lidských projektů, s níž je nutno počítat jak při komparativních, tak při prognostických výzkumech.

Specifické rysy komunistického modelu společenské struktury vcelku i utváření jednotlivých jejích složek představují historickou alternativu oproti kapitalistické variantě pohybu některých obdobných látkových civilizačních fenoménů, avšak tato specifika komunismu existuje u některých důležitých sociologických ukazatelů zejména ve své nezvratné intenci, ve svém zákonitém směřování. Existuje tedy — použijeme-li Aristotelovy terminologie — spíš *δυναμει* než *ἐνεστέι*. Ovšem — a to je podstatné — tato cílová orientace a intence je aktuálně přítomna již ve svých zárodečných, přechodných, kombinovaných a „znečištěných“ formách. Vyznavači „čistých idejí“ v těchto zprostředkováních vidí mylně znesvěcení „krásných cílů“ „špinavými prostředky“. Proto zkonstruovali protiklad mezi „krásnou duší“ a „komisářem“.⁹ Proto, sami jsouce utopisty právě tak jako producenty (a vyznavači) falešného vědomí, označili Leninovy plány výstavby socialismu v zaostalém carském Rusku za utopii, která prý musí zdiskreditovat marxismus. Klíčové místo v této argumentaci hrála teze o omezenosti leninismu na ruské poměry, a tedy o „neautentičnosti“ socialismu založeného na těchto principech. Nelze v tomto rámci rozebírat celý komplex problémů. Zmíním se jen o jednom aspektu této falešné argumentace, který souvisí přímo s tematikou mého příspěvku: snaha diskvalifikovat kroky směřující k inkarnaci idejí socialismu v „neadekvátních“, „nečistých“ společenských podmínkách a tím odložit celý projekt ad kalendas graecas. V této argumentaci se proti Leninovi a jeho pokračovatelům po desetiletí staví autority tzv. západního marxismu, jako je Korsch, Kofler, Bloch, Goldman, v poslední době také Garaudy a jiní.¹⁰ Často v tomto kontextu

⁹ Proti metafyzickému vytyčování antinomie „Krásné duše“ a „Komisáře“ se staví ve své stati „Antinomie mordíky“ také Karel Kosík (Plamen 9/1964, s. 1–4). Na jedné straně odmítá moralismus a na druhé straně pranýřuje utilitarismus. Požaduje dialektickou destrukci pseudokonkrétna a revoluční praxi, aniž však postuluje to hlavní: jak a v čem představuje konkrétní socialismus a jeho spojení s postuláty vědeckotechnického pokroku praktické překonání a skutečné řešení dialektického vztahu mezi revolučním ideálem a jeho historickým zprostředkováním.

¹⁰ Karel Kosík ve svém příspěvku „Gramsci a filosofie praxe“ (Praxis 1967/3, s. 328–332) příznačným způsobem vyzvedá v souvislosti s diskusí o kategoriích praxe v marxismu přínos Lukáse, Korsche, Bucharina, Deborina, Marcuse, Horkheimer a Gramscioho. O Leninovi se vůbec nezmiňuje, ačkoli právě Lenin zásadním způsobem *teoreticky* rozvinul Marxovo a Engelsovo pojetí praxe a přispěl právě k jeho *praktické* inkarnaci v procesu socialistické revoluce.

bylo zneužíváno i dílo významného italského marxisty A. Gramsciho. Právě Gramsci však hluboce chápal rozpornost podmínek, v nichž Lenin a jeho strana přikročili k *uskutečňování* Marxova projektu společenské revoluce. Ve své poznámce k Stalinovu *Rozhovoru s první americkou delegací ze září 1927* jednoznačně odsuzuje Trockého odmítavé stanovisko k realizaci socialistického programu v jedné izolované a navíc industriálně málo vyvinuté zemi. Považuje za nutné kombinovat „národní“ a „mezinárodní“ momenty a zdůrazňuje, že „vedoucí třída je vedoucí třídou jedině tehdy, jestliže vyloží přesně tuto kombinaci, jejíž je sama složkou, což jí umožňuje, aby jako taková dala hnutí jistou orientaci v určitých perspektivách“. Vyzvedá originalitu bolševiků, spočívající podle něho v tom, že „očistili internacionalismus od všech vágních a čistě ideologických prvků (v horším slova smyslu), aby mu dali realistický politický obsah“.¹¹ Gramsci považuje za naprosto legitimní přikročit k realizaci socialistického projektu v podmínkách industriálně poměrně málo vyvinutého Ruska, protože „dříve než se vytvoří podmínky pro světové plánované hospodářství, je třeba projít složitými fázemi, v nichž mohou být různé regionální kombinace“.¹² Trockého doktrinařské odmítnutí tohoto reálného kroku a naprosté nepochopení nezbytnosti zprostředkujících kombinací označil správně za výraz faktické pasivity a nehybnosti.

Podstatou leninismu je tedy dějinná iniciativa revolučního subjektu vyjádřená známou rovnicí: komunismus rovná se sovětská moc plus elektrifikace země. V současných podmínkách aplikace tohoto programu předpokládá urychlené spojení vědeckotechnické revoluce našich zemí se socialistickými společenskými vztahy a naopak. Jde přitom o člověka, o jeho štěstí, ba dokonce o samu jeho existenci na této planetě. Fourastié ve své knize *40 000 hodin* nepochybuje o tom, že socialistický, respektive jak sám výslovně říká — sovětský systém umožňuje lépe než jiné systémy komplexní řešení problému lidského štěstí. Domnívá se však, že v jiných otázkách je tomu jinak.¹³ Zvláště pokud jde o jevy spjaté s tím, co se nepřesně označuje jako „konzumní společnost“, hraje

podle Fourastiého Západ roli pionýra, při níž prý může počítat jen se svou vlastní zkušeností a existencí. Tento přístup ale spoň v náznaku tuší několik rovin komparace a heterogenitu kritérií při posuzování různých fenoménů konfrontovaných společností. Kahn a Wiener vidí (navzdory paradigmatům a paradoxům plynoucím z růstu produkce a životní úrovně) budoucnost v směřování k jakési podle našeho názoru zcela fiktivní víceméně univerzální postindustriální společnosti, k níž prý spěje lidstvo lineárním vzestupem ukazatelů GNP. Socialismus, zejména tam, kde je spjat s technicky méně vyspělými zeměmi je tak odsuzován k roli věčného běžce, jehož partner by mu musel s jakousi matematickou přesností extrapolace jednou provždy zvoleného schématu neustále unikat. Toto schéma je falešné a neodpovídá skutečnému stavu věci. Vědecky fundovaná komparace obou základních typů současné společnosti ve světě nemůže být budována na schématu jednorozměrného pohybu, neboť ve skutečnosti jde o konfrontaci mnohdimenzionálních pohybů v různých zásadně odlišných hodnotových strukturách. V některých přesně vymezených ohledech, například pokud jde o rozvrstvení společenských sektorů a do určité míry i o nasycenost každodenního života spotřebními předměty, představují země technicky vyspělého kapitalismu úběžník *budoucnosti*, k němuž jakoby socialismus teprve směřoval. V jiných ohledech vykazují tyto oba odlišné typy společnosti povrchové jevy, jimiž se zdánlivě manifestuje analogická *současnost*. Pokud však jde o takové fundamentální aspekty, jako je charakter vlastnictví, podstata politického systému, způsob rozdělování národního důchodu a cíle plánovitého rozvoje společnosti — v tom představuje soudobý, a to i technicky nejvyspělejší kapitalismus nenávratnou minulost socialistických společností. Zde má soudobý socialismus vskutku jedinečnou pionýrskou úlohu, a to bez přiměřené dějinné předlohy. A právě tyto aspekty představují jakousi *dominantu* společenské struktury, dominantu, která při všech zpětných a vzájemných vazbách ovlivňuje charakter společenské struktury jako celku a formuje specifickým způso-

¹¹ A. Gramsci, *Poznámky o Machiavellim, politice a moderním státu*. Praha 1970, s. 112.

¹² A. Gramsci, *Poznámky o Machiavellim, politice a moderním státu*. Praha 1970, s. 113.

¹³ Viz J. Fourastié, *40.000 hodin*, Praha 1969, s. 18 a 19.

bem všechny ostatní její složky. Ulpívá také bytostně na všech intervencích subjektu do společenského pohybu, na typu a formách uplatnění racionality, na funkcích a významech jednání lidí i na povaze a smyslu společenských decizí, preferencí a akcí. Toto zjištění nemá být v žádném případě chápáno jako odmítnutí plodnosti sociologických komparací odlišných společenských systémů. Má právě naopak přispět k upřesnění jejich kritérií, které předpokládá rozpracování adekvátních metod pro postižení všech těchto skutečností, kde zásadní srovnatelnost jednotlivých společenských fenoménů současně předpokládá pochopit, že a jak tu platí dialektická zásada „Cum duo idem, non idem!“

To především dále znamená zavrhnout neadekvátní komparační princip jednorozměrného konvergujícího pohybu obou společností, z nichž jedna věčně dohání druhou. Výzkumy založené na tomto mechanistickém principu nejsou adekvátní, neboť ve skutečnosti socialismus si nelze představit jako běžce, který beznadějně dohání překonané cíle kapitalismu, nýbrž spíše — obrazně řečeno — jako běžce, který běží zásadně jiným směrem, jinou cestou a jinam než kapitalismus. Tyto obě trajektorie ve vývoji současného světa, představujícího vnitřně rozeklanou dialektickou jednotu protikladů, jsou také materiálním základem jeho odlišných interpretací. Jen jedna z nich má skutečnou budoucnost. Je to ona interpretace, která je rozluštěnou hádankou lidských dějin a přitom současně ví o tom, že jí je.

4. Fenomén kultury a trajektorie jeho rozvoje v soudobé společnosti. (K teorii a praxi socialistické alternativy kulturního vývoje v podmínkách současného vědeckotechnického pokroku.)

Jedním z fenoménů, který se zdá vykazovat již nyní některé výrazné specifické rysy socialistické alternativy společenského vývoje ve srovnání se svým protějškem v technicky vyspělém kapitalismu, je oblast kultury. Není proto náhodou, že právě na tento problém se v posledních letech soustřeďuje zájem sociologické a kulturologické komparatistiky, která ovšem dospívá podle povahy hypotéz a cílů svého zkoumání k některým naprosto protichůdným výsledkům. Novým dokladem toho byly

konfrontace výsledků vědeckého výzkumu kultury na nedávném kongresu světové sociologické asociace ve Varně.

V záplavě různých teorií tu vykristalovala hypotéza o jakémsi zlomu, o jakémsi revolučním převratu v kulturní oblasti, který je uváděn do souvislosti s vědeckotechnickou revolucí, respektive s tzv. postindustriální společností. Francouzský sociolog volného času Dumazedier označuje novou roli současné vědy a techniky za hlavní příčinu *diskontinuity* kulturního vývoje, kterou prý, podobně jako objevy Paustera a Einsteina, pouze konzervatismus některých vědců nechce vzít na vědomí. Hovoří o revoluci vyvolané kybernetickou technikou, která prý vede přímo k osvobození člověka, k přeměně stroje z otroka ve „spolupracovníka člověka“ a odvozuje odtud tezi o probíhající kulturní, estetické i etické revoluci v životě současné společnosti. V této souvislosti se zdůrazňuje rostoucí úloha subjektivity a přechod k „svobodně zaměřené akci“ (Tou-raine). Nutno zdůraznit, že podobnost těchto myšlenek s marxisticko-leninským konceptem vědeckotechnické revoluce je pouze vnější a klamná. Mimo jiné právě *kulturologické* implikace těchto zdánlivě revolučních myšlenek odhalují jejich scestnost. Racionální jádro pojmu vědeckotechnické revoluce se tu mění v módní slogan, který pod rouškou zdánlivého radikalismu skrývá nedostatek vědecké úrovně a v neposlední řadě ovšem i více či méně zřejmý podtext třídního zájmu. Technická civilizace prý nutně vede k tomu, že „velká díla minulosti jsou odmítána jako kulturní konzervy, nevyhovující naší době“. Touraine v této souvislosti hovoří o rostoucí technizaci volného času, kterou označuje za nezbytnou podmínku osvobození od pravidel a zákonů i od sociálních a morálních konvencí. V gnoseologické rovině pak buduje koncept dvojí revoluce (rozumu a iracionality) na ošidné tezi o nadcházející nové epoše lidstva, poznamenané prý úplným převrácením vztahu mezi subjektem a objektem. Chtěl bych v této souvislosti poznamenat, a to nejen na adresu těchto teorií, nýbrž v jistém smyslu i do vlastních řad, několik kritických slov o jakémsi kultu *diskontinuity*, který se vyznačuje tím, že:

1. přeceňuje a zveličuje některé objektivní, ale přece jen dílčí a nezřídka okrajové

jevy, které teprve v začlenění do totality společenského celku buď přispívají ke kvalitativním revolučním zvrátům dějinného významu, anebo mohou v jiných společenských souvislostech působit právě naopak;

2. společenské jevy a změny určitého přechodného dějinného období vymezené časově individuálním životem toho kterého subjektu poznání, ba dokonce často jenom jeho produktivním věkem či hranicemi jednotlivé generace, se takto vydávají za epochální předěl bez dějinného precedentu a posloupnosti.

A co hlavního: výše zmíněné teorie diskontinuity kulturního vývoje v epoše vědeckotechnické revoluce mají v podmínkách kapitalismu svoji více méně zjevnou funkci nepřímé apologetiky: dílčí změny životního stylu, hodnotových orientací a přesuny v hierarchii estetických i etických norem se tu vydávají za kulturní revoluci, která má zakrýt faktickou evoluci a kontinuitu mocenských poměrů daného systému. Jak tyto teorie, tak skutečné společenské jevy, na nichž zakládají své hypertrofizace, objektivně navíc upevňují tuto kontinuitu „daného“ systému, do něhož jsou jako jeho komponenty dokonale integrovány.

Účinné, to jest dialektické překonání všech těchto teorií kulturní a vědeckotechnické revoluce předpokládá jejich pozitivní negaci, a to jest tedy také vlastní řešení současné a budoucí kulturní problematiky jak v teoretickém plánu, tak zejména v praktickém předvedení socialistické alternativy kulturního vývoje v epoše nastupující vědeckotechnické revoluce. V teoretickém plánu to znamená především další rozvinutí marxisticko-leninské teorie kultury, budované na kritické analýze a zevšeobecnění obsáhlého nového empirického materiálu nashromážděného v socialistických zemích i v tzv. pozdním kapitalismu konkrétními výzkumy kulturního procesu. Základem této teorie je Marxovo a Leninovo komplexní pojetí kultury překonávající v podstatě romantický koncept kultury jako exkluzivní výsek estetična, omezený na uměleckou tvorbu v nejužším slova smyslu. V tomto komplexním pojetí kultura představuje bohatě diferencovaný jev prolínající různé oblasti činnosti i vazby člověka se skutečností. Zahrmuje tudíž v sobě vedle tzv. materiální

kultury také oblast institucí, tvorby poznatků a zejména tvorby hodnot, jakož i v neposlední řadě oblast šíření těchto poznatků a hodnot, jejich interiorizaci v životním stylu a sociální komunikaci. Nelze přirozeně v rámci krátké úvahy rozebírat závažné a zdaleka nikoli jen terminologické problémy spojené s vymezením pojmu kultury. Jde totiž objektivně o fenomén s plynulými hranicemi, jehož pojmové určení však má svůj zásadní význam, nechceme-li zabřednout do představy jakési „pankultury“, která by znamenala popření materialistického pojetí dějin. Zmíním se jen o otázce, která má bezprostřední vztah k hypotézám o jakési dvojí revoluci, tj. revoluci racionální (vědeckotechnické) a iracionální (tj. např. estetické, etické či sexuální), která prý charakterizuje diskontinuitu kulturního vývoje naší doby. Racionální podklad této hypotézy spočívá v dialektické oscilaci mezi vědou a uměním jakožto dvěma póly kulturní sféry. Věda i umění představují specifické kulturní jevy, jakési dynamické struktury a nositele celé škály funkcí. V umění má dominantní postavení funkce estetická. Tato funkce (která ovšem působí i mimo oblast umění) má na rozdíl od jiných funkcí tu specifickou vlastnost, že neslouží přímo dosažení určitého bezprostředního, praktického cíle. Řekneme-li např. o plnicím peru: „toto pero je tak krásné, že je škoda jím psát“ nebo o nádherném kusu nábytku: „toto křeslo je tak krásné, že je škoda na něm sedět“, pak tento výrok signalizuje přítomnost estetické funkce. Je rovněž známo, že např. ve vědě se setkáváme s působením estetické funkce provázející proces experimentování, řešení matematických rovnic, pohyb dialektického myšlení atd. Zde však převažuje nikoli funkce estetická, nýbrž různé funkce jiné, mimo jiné také takové funkce, které umožňují, aby věda mohla působit jako bezprostřední výrobní síla. Estetická funkce jako dialektický protipól funkcí praktických s sebou nese jakési zdání samoučelnosti, ale podtrhuje, že je to jenom zdání a jevový povrch jejího působení. Souvisí s tím, že soustřeďuje pozornost nikoli na ten či onen praktický cíl věci, ale mimo jiné na to, jak je udělaná, na její tvar, na její tvářnost. Proto bývá řeč o jakési průzračnosti, o jakési praktické vyprázdněnosti estetické funkce.

Současné však přítomnost estetické funkce je zprostředkovaně ve hře při dosahování některých cílů, ležících mimo kulturu a umění, při *tlumočení určitých obsahů*, které těmto cílům mohou tak či onak sloužit. Bezprostřední praktická nezaměřenost v povaze estetické funkce se tak může stát významným integrativním činitelem a nezřídka přímo katalyzátorem mnoha jiných, politických, ekonomických a vysloveně praktických funkcí. To je také základ faktu, který umožňuje programové využití kultury v duchu těchto ostatních a často přímo třídně protikladných funkcí a cílů. Věda a vzhledem k specifické povaze estetické funkce v ještě jiných intenzivnějších směrech také umění mohou působit jako prostředky sebevyjádření, seberealizace a adekvátní kultivace člověka jakožto účelu sama sebe. Podle svého funkčního zapojení v širším společenském kontextu však mohou působit mnohoznačně anebo přímo protikladně. Samy o sobě tyto fenomény nepředstavují žádnou revoluční diskontinuitu pohybu společenského celku. V soudobém kapitalismu naopak dílčí afirmace subjektu spojená s vědeckou, uměleckou či jinou tvůrčí činností podle okolností může znamenat nikoli revoluční zvrat, ale naopak upevnění statu quo. I když taková činnost je vždy poznamenána dialektikou *alienace* a *desalienace*, přece jen předpokladem skutečně lidské emancipace a vpravdě humanistického naplnění těchto činností jsou revoluční změny společenských poměrů a zásadní převrat v oblasti společenských institucí. Tento převrat sice není dostatečnou podmínkou nastoupení skutečné alternativy v působení ostatních oblastí lidské činnosti, je však nezbytnou podmínkou. Socialistická revoluce v oblasti institucionální kultury může být na určitém stupni společenského vývoje provázena určitou dobou dalšími skoky také ve sféře šíření kulturních hodnot, jak je v sobě nese např. proces alfabetizace, výstavby základní sítě kulturních zařízení apod. Splnění těchto základních kulturních cílů však dříve či později staví do popředí nové, obtížnější úkoly, které nelze zdolat jednorázovou revoluční akcí. Zde naopak nemůžeme počítat s diskontinuitou a revolučními skoky kulturního pohybu, nýbrž právě naopak s postupností, s poměrně velmi pomalými změnami a třeba-

ním kulturních potřeb a hodnotových orientací širokých vrstev. Empirické poznatky, získané například ve výzkumu volného času v průmyslovém městě Ostrava, nasvědčují tomu, že zde představy o aktuálnosti skoků ve vývoji kulturního vkusu jsou zcela falešné, že realizace myšlenky provázející samotný zrod socialistické kultury a sledující ve své intenci masové rozšíření nejvyšších kulturních hodnot je dlouhodobým dějinným úkolem. Nejen že stále dosud statisticky významné místo zaujímá percepce hodnot nižší úrovně, ale kulturní konzum sledovaný v oblasti beletrie, hudby, divadla a filmu má převážně homogenní charakter s poměrně malou „elasticitou“. To znamená, že v drtivě většině jsou určitými skupinami populace přijímána díla stejné úrovně či lišící se rozdílem jednoho stupně. Přirozeně, že sama kategorizace těchto úrovní je dosud nevyřešeným problémem, a proto i výzkumy kulturního vývoje zatím v sobě obsahují mnoho nepřesností, spojených s neurčitostí axiologických kritérií. Některé souvislosti však lze vystopovat poměrně spolehlivě. Prokázalo se, že diferenciace a vzestup kulturního vkusu jsou silně závislé především na takových faktorech, jako je složitost vykonávané práce a úroveň vzdělání. Tyto souvislosti mají pro kulturní vývoj vůbec fundamentální význam. Jde přitom o faktory, jež podléhají poměrně pomalým proměnám. Zde je také na čas připomenout některé rozporuplné procesy, provázející první fázi nastupující vědeckotechnické revoluce. Fakta potvrzují, že tento proces prochází řadou zprostředkujících článků, které nikterak nelze přeskočit. Vezmeme-li například údaje o změnách v poměru těžké (fyzické) mechanické a vysoce kvalifikované práce za posledních několik desetiletí, pak se nám po hlubším rozboru vyjeví dvě tendence: je tu jednak zřetelný *vertikální* a kvantitativně zjistitelný přesun od namáhavé fyzické práce k práci mechanické a odtud k zatím sice nepočetnému, ale přece jen narůstajícímu počtu pracovníků vysoce kvalifikovaných, spjatých s počátky automatizace. Tyto přesuny mají zásadní význam pro dějinné změny, které právě označujeme jako vědeckotechnickou revoluci. Současné ovšem *horizontální* pohled na tytéž statistiky o posunech v tvořivosti práce dokazuje, že tu jde o změny

v čase velmi plynulé, v jejichž rámci se za celá desetiletí podstatně nemění fakt zdrcující převahy kategorií namáhavé fyzické a mechanické práce. S tím souvisí i skutečnost, že v období let 1950—1968 ve struktuře zaměstnané populace v ČSSR neklesla, ale vzrostla skupina dělníků (s indexem růstu 120), což ve společenském úhrnu jen ještě podtrhuje výše uvedený obraz kvalifikačního pohybu. Tato zjištění mají svůj zásadní význam i pro reálný odhad budoucího vývoje. Také zde je třeba počítat s dalším prolínáním obou výše zmíněných tendencí: s neustálým vertikálním kvalifikačním přesunem, který však v nejbližších letech nic převratně nezmění na tom, že v naší společnosti bude namáhavá fyzická práce početně sice klesat, ale přece jen bude stále představovat značné procento, že bude mít početní převahu kategorie prací spjatá s mechanizací a že bude narůstat podíl pracovních úkonů vyvolaných automatizací, z nichž ovšem vysoce kvalifikovaná činnost bude vykazovat sice rostoucí, ale přece jen poměrně nepatrné procento. A k tomu nutno dodat, že v kategorii prací spjatých s automatizací ještě dlouho bude převládat nikoli komplexní, nýbrž částečná automatizace. I to má své rozporuplné kvalifikační důsledky. Částečně automatizovaná výroba totiž, jak ukazují výzkumy i sama společenská praxe, nevede k všeobecnému a masovému kvalifikačnímu vzestupu osazenstva, nýbrž vyvolává značně diferencovaný proces, který bohužel přes noc neodstraňuje potřebu monotónních, málo kvalifikovaných, mechanických pracovních úkonů. Někteří teoretici přehlížejí tato nesporná fakta, protože se jaksi nehodí do jejich koncepcí, vzývajících jednostranné momenty převratnosti. Snaží se odbýt tyto nepříjemné a do koncepce se „nehodící“ skutečnosti jako nepodstatné, přechodné a pouze dočasné jevy. Nutno však otevřeně říci, že to, co se z hlediska teoretické koncepce jeví pouze jako dočasné a „nepodstatné“, má pro milióny pracujících zásadní aktuální význam pro celý jejich život, pro podmínky jejich práce, životního stylu i pro reálné určení možností a mezi všestranného rozvoje osobnosti, zejména v etapě produktivního věku celých generací. V tomto smyslu má analýza rozporuplné povahy zprostředkujících článků a přechodných etap vědeckotechnické revoluce zásadní

teoretický, praktický a politický význam. Na hloubce a strážlivosti této analýzy závisí do značné míry úspěch při uskutečňování celé koncepce. Seberevolučnější teorie se totiž stává utopií, není-li schopna nalézt zprostředkující články, jejichž uchopením je možno revolučně působit na daný stav společnosti. Tento stav je přirozeně třeba urychleně měnit, ale při optimálních zásadách nutno pro sedmdesátá léta počítat s takovou strukturou charakteru práce, v níž bude převažovat mechanizace, v níž manuální práce bude tvořit značný i když klesající podíl a automatizované závody a provozy budou představovat nadále malé, i když narůstající procento. Halasné požadavky a hesla o nutnosti všeobecného kvalifikačního vzestupu v profesionální sféře tu nejen nepomáhají, ale naopak brzdí proces reálného vzestupu vpřed, neboť jak známo, vyvolávají bumerangový efekt, projevující se mimo jiné diskreditací permanentního vzdělávání a zejména vzdělávání dospělých u části veřejného mínění. Urychlené překonávání přechodných forem vyžaduje nikoli ignorovat jejich skutečnost, nýbrž naopak z této dané skutečnosti vycházet. To znamená, že školský a mimoškolský vzdělávací systém musí klást daleko větší důraz na kvalitu a hlavně výběr poskytované informace než na její kvantitu. Vzhledem k přechodné dichotomii oblasti práce a volného času nutno počítat s analogickou a rovněž přechodnou dichotomií v oblasti pedagogické, kulturní a informační. Faktické a bezprostředně prakticky upotřebitelné nároky na profesionální kvalifikaci dosti širokých vrstev se po určitou dobu budou značně lišit od velmi naléhavých a bezprostředních nároků všeobecného vzdělání, potřebného pro každého člověka jako občana socialistické společnosti. Odtud plynou a budou plynout některé společenské a osobní rozpory, nicméně také jejich překonání předpokládá jejich věcnou znalost a takové kombinované formy i obsah vzdělávací a kulturně výchovné činnosti, které reálně odpovídají svému příslušnému funkčnímu určení.

Významným poznávacím nástrojem pro řešení naznačených úkolů se mohou stát mezinárodní komparativní výzkumy. Jejich význam stoupá spolu s tím, jak roste nezbytnost předvídání složitých procesů

v kulturní sféře, kde jde o prognózy nejméně „spolehlivých“ fenoménů: chování člověka a jeho hodnotových orientací. Svoji roli mohou však splnit jen za určitých předpokladů. Jednou z nezbytných podmínek je taková výchozí teoretická koncepce, která již ve výběru hypotéz, jež mají být výzkumem verifikovány, respektuje fakt existence dvou společenských systémů a klade si otázku, jak se v těchto dvou různých systémech projevují obecné a zvláštní stránky současného společenského pohybu, a to nejen ve smyslu existence stejných či různých prvků ve strukturách těchto systémů a jejich subsystémů, ale eventuálně i v různém fungování stejných prvků. Pro vyjevování specifických kulturního pohybu v socialistické společnosti to znamená soustředění na takové skutečnosti jako:

- a) relativně větší homogenita socialistické společnosti, projevující se nejen v odstranění základních třídních bariér, ale i ve větší či menší nivelizaci příjmové, životní úrovně včetně distribuce množství volného času;
- b) dekomercializace kultury a důsledky, s kterými je tento proces spojen;
- c) role socialistického státu a jeho institucí v možném ovlivňování směru kulturních změn a pohybu hodnotových orientací;
- d) vliv demokratizace vzdělání na celý kulturní proces; zdá se, že význam těchto změn nelze spatřovat pouze v tom, že v kapitalismu diskriminované vrstvy mají přístup k vyššímu vzdělání; tito lidé zároveň zpětně ovlivňují své výchozí sociální prostředí jako nositelé kulturních vzorů.

V ostravském výzkumu se ukazuje, že nejvyšší dosažené vzdělání v „aktuální“ rodině je významnější pro úroveň kulturního vkusu jejich příslušníků než vzdělání rodičů. Takovýto přístup implikuje i nezbytnost hledání adekvátních metodologických postupů. Nelze zřejmě setrvávat na úrovni pouhého srovnávání elementárních kvantitativních údajů, například návštěvnosti kulturních zařízení, frekvence četby, délky poslechu rozhlasu a televize, aniž by bylo možné tuto nezbytnou fázi, která může přinést řadu cenných informací, opominout. Je třeba hledat takové metodologické nástroje, jež by umožnily vyjádřit ono specifikum socialistické kul-

tury, jež dnes existuje často jen v určitých zárodečných podobách, jehož váha však poroste s časem.

Fakt, že se nacházíme v přechodném období, pro které jsou typické nečisté, kombinované formy, je často zdrojem falešné optiky, která podceňuje či nebere na vědomí vzrůstající závažnost oněch dnes nerozvinutých, v čisté podobě neexistujících zárodků socialistické kultury, a naopak má tendenci vyvozovat dalekosáhlé previzionistické závěry z určitých, dnes výrazných analogických procesů.

Hlubší pronikání do této problematiky v její diferencovanosti předpokládá však především přejít od analýzy kvantitativních údajů k analýze obsahů, významů a funkcí těchto různých činností v jejich různém společenském kontextu.

Tyto úvahy nemají platonický charakter. Všude ve světě probíhají srovnávací výzkumy kulturního vývoje, k nimž musí marxisticko-leninská teorie a sociologie kultury říci své zásadní slovo. Koncepce, hypotézy i metody těchto mezinárodních výzkumů jsou většinou diktovány převahou účastníků z kapitalistických zemí. V tom je třeba volit jinou cestu. Přesto však máme za to, že komparaci pro nás příznivých i nepříznivých momentů kulturního vývoje, se nemůžeme vyhýbat, neboť právě vědecké srovnání je významným nástrojem vědeckého poznání. Aby však toto srovnání bylo vědecké, nutno rozpracovat principy a metody marxisticko-leninské komparativistiky v oblasti kulturního vývoje. Zkušenosti potvrzují, že správná orientace těchto výzkumů prokáže již nyní nejen potenciální, ale také aktuální přednosti socialistické alternativy kulturního vývoje v podmínkách nastupující vědeckotechnické revoluce. Jejich výsledky také nepochybně přispějí k dalšímu upřesnění socialistické kulturní politiky a k urychlení jejího pronikání do společenské praxe.

Резюме

Индриж Филипп: Теоретические предпосылки марксистско-ленинского анализа развития современных обществ в классовом отношении разделенном мире

Кардинальной проблемой является интерпретация и истолкование научно-технического прогресса в современном мире. Немарксистские и антимарксистские варианты этого феномена колеблются между двумя полюсами: оптими-

стического поддакивания научно-техническому прогрессу и его «великого отрицания». Центральной категорией является понятие и теория индустриального или постиндустриального общества, которые необходимо подвергнуть критическому анализу. Это понятие включает в себе как зародыши суждения, так и имплицитную определенную периодизацию или даже интерпретацию истории. Сутью этого понятия истории является более или менее механистический экономическо-технический детерминизм, в котором часть буржуазных социологов так долго и несправедливо упрекала Маркса и Ленина, что сама очутилась в его плену. Концепция так называемого индустриального общества представляет деформированную картину объективных процессов современного научно-технического прогресса, которая, однако, выполняет определенные классово-обусловленные общественные функции. Дialeктическо-материалистическая философия представляет комплексную критику центральных категорий буржуазной социологии с учетом всех их определений отражения, знака, инструмента и проекта общественного действия. Научно-техническая революция нашего времени в различных общественных системах воспроизводит некоторые схожие поверхностные черты и последствия. За этот отдельный факт ухватывается, помимо прочего, левая культурная критика типа Г. Маркузе, которая стремится путем общей атаки против одномерной манипуляции научно-технического комплекса современного общества снять вину с капиталистических отношений, в рамках которых действует весь этот механизм. С этим связана также попытка обозначить стремление к синтезу социализма и научно-технической революции как какую-то технократическую программу. Акцент на роль науки в современном обществе нужно оценивать в соответствии с общественным контекстом, в котором действует научно-технический прогресс. Дело в том, что рост науки, в зависимости от обстоятельств, может усиливать совершенно различные, а в некоторых случаях принципиально противоположные общественные силы. Практическим выражением истинного гуманизма нашей эпохи является стремление осуществить социалистический вариант научно-технической революции, который должен был бы доказать, что человечество не идет с фатальной необходимостью к американской модели жизни, как к единственной целевой системе. При сравнении отдельных феноменов современного капитализма и социализма мы сравниваем не два чистых типа, но различные ступени общественного развития, которые представляют разные исторические фазы своей исторической специфики и качества. Специфические черты социализма представляют историческую альтернативу против капиталистического варианта движения некоторых материально схожих феноменов цивилизации. Однако принципиальное значение в процессе осуществления социалистической программы изменения общества имеют опосредствующие звенья этого движения, скрывающие в себе некоторые диалектические, внутренне противоречивые тенденции. Эти элементы умножаются исходным пунктом со-

циалистической революции, которая впервые в истории победоносно осуществилась в такой относительно малоразвитой в экономическо-техническом плане стране, какой была царская Россия. Из этого вытекает стремление дисквалифицировать шаги, направленные на осуществление социализма, как простую дискредитацию марксизма-ленинизма в противопоставлении с «подлинным» «западным» марксизмом. В этом контексте нередко злоупотреблялось именем А. Грамши, который, однако, сам решительно защищал инициативу большевистской партии против попыток Троцкого отложить социалистическую революцию «до греческих календ». Некоторые западные социологи видят будущее человечества в направленности к какому-то, совершенно фиктивному универсальному постиндустриальному обществу, к которому якобы человечество идет посредством общего подъема показателей GNP. Таким образом социализм, в особенности, там, где он связан с технически малоразвитыми странами, осуждается на роль вечного бегуна, партнер которого должен был бы с какой-то математической точностью экстраполировать однажды и навсегда избранной схемы постоянно его опережать. Эта схема фальшива и не соответствует подлинному состоянию вещей. Научно-обоснованное сравнение двух основных типов современного общества в мире не может строиться на схеме одномерного движения, так как в действительности дело заключается в противопоставлении многомерных движений в разных принципиально различных ценностных структурах.

Далее, это прежде всего означает, что нужно отбросить неадекватный принцип сравнения одномерного конвергирующего движения обоих обществ, из которых одно вечно догоняет другое. Исследования, основанные на этом механистическом принципе, не являются адекватными, так как в действительности социализм нельзя представить в качестве бегуна, который безнадежно догоняет преодоленные цели капитализма, но скорее, говоря образно, как бегуна, который принципиально бежит в другом направлении, другим путем и в другое место, чем капитализм. Обе эти траектории в развитии современного мира, представляющего внутренне расщепленное диалектическое единство противоположностей, являются также материальной базой различных интерпретаций этого мира. Лишь одна интерпретация имеет будущее, это та интерпретация, которая является расшифрованной загадкой человеческой истории, и при этом одновременно знает то, что ею является.

Одним из феноменов, который уже ныне показывает некоторые выразительные специфические черты социалистической альтернативы общественного развития по сравнению со своим антиподом в технически развитом капитализме, является область культуры. В капиталистических странах выкристаллизовалась гипотеза о революционном перевороте в области культуры, этот переворот связывается с научно-технической революцией или же с постиндустриальным обществом (Дюмазедь, Турэн). Эти теории прерывистости культурного развития в эпоху научно-технической

революции в условиях капитализма выполняют функцию косвенной апологии; отдельные изменения выдаются за культурную революцию, которая должна прикрыть фактическую эволюцию и непрерывность соотношения сил данной системы.

Диалектическое преодоление этих теорий предполагает их позитивное отрицание, как в плане теоретическом, так и в практической реализации социалистической альтернативы культурного развития в эпохе наступающей научно-технической революции.

В теоретическом плане это значит развить комплексное понимание культуры как богато дифференцированного явления, пронизывающего разные области деятельности и связей человека с действительностью. Революционное изменение общественных отношений и коренной переворот общественных, т. е. и культурных институтов, представляет хотя и недостаточное, но необходимое условие подлинной человеческой эмансипации во всех областях человеческой деятельности, т. е. и в культурной области. Социалистическая революция после достижения основных целей в области культуры, в особенности в области институциональной культуры, выдвигает вперед новые, более трудные задачи, которые нельзя решить единовременным революционным мероприятием. Здесь нельзя исходить из прерывистости и революционных скачков движения культуры, но наоборот, из постепенных, медленных изменений, как об этом свидетельствуют некоторые эмпирические познания.

Дифференциация и подъем культурного вкуса, зависят, например, от таких относительно медленно изменяющихся фактов, какими являются сложность выполняемого труда и уровень образования.

Эти вопросы нужно развивать также на базе сравнительных исследований культурного развития. Концепции, гипотезы и методы этих международных исследований в большинстве случаев диктуются преимуществом участников из капиталистических стран. Для того, чтобы эти сравнения были действительно научными, необходимо разработать принципы и методы марксистско-ленинской компаративистики в области культурного развития.

Summary

Jindřich Filipeček: Marxist-Leninist Analysis of the Development of Contemporary Societies in a Class-antagonistic World - Theoretical Assumptions

The interpretation and explication of the scientific and technological progress in the contemporary world represents the key problem. The non-Marxist and the anti-Marxist variants of this phenomenon oscillate between two poles of the optimistic acceptance and of the "great refusal" of the scientific and technological progress. The key category is the notion and concept of the industrial or post-industrial society which must be subjected to critical analysis. This concept includes the germs of judgement and implies a certain periodization and even an inter-

pretation of history. The substance of this conception of history is a more or less mechanistic economic and technical determinism for which a number of bourgeois sociologists had so long wrongfully blamed Marx and Lenin until they themselves succumbed to it. The conception of the so-called industrial society represents a deformed picture of the objective process of the contemporary scientific and technological progress which, however, performs certain class-conditioned social functions. The dialectical-materialistic philosophy represents a complex criterion of the key categories of the bourgeois sociology with due regard to all their definitions concerning the reflexion, character, instrument and project of social activity. In various social systems, the scientific and technological revolution of our time reproduces some analogous perfunctory features and consequences. This partial fact is taken advantage of, besides others, by the left-wing cultural criticism of H. Marcuse's type which, by a global attack against the one-dimensional manipulation of the scientific and technological complex of modern society, endeavours to exculpate capitalist conditions within the framework of which all this machinery operates. In this connection, the endeavour appears to designate the attempts at a synthesis of socialism and the scientific and technological revolution as a kind of a technocratic program. The emphasis laid on the role of science in contemporary society must be evaluated in terms of the social context in which the scientific and technological progress operates. The growth of science may, according to the given circumstances, raise quite different and, in some cases, even substantially contradictory social forces. Efforts exerted in realizing the socialist variants of the scientific and technological revolution aimed at proving that mankind is not fatally pre-determined to reach the American model of life as the sole ultimate system of reference is the practical expression of the humanism of our time. In comparing the separate phenomena of contemporary capitalism and socialism, we do not compare two pure types but different stages of social development representing different historical phases of revealing their historical specificity and quality. The specific features of socialism represent the historical alternative opposed to the capitalist variant of the motion of some materially analogous civilization phenomena. However, it is the mediating links of this motion involving some dialectical, internally contradictory tendencies which are of basic importance for the process of realizing the socialist program of social change. These elements are multiplied by the starting-point of the socialist revolution which, for the first time in history, victoriously asserts itself in such an economically and technically relatively less developed country as was Czarish Russia. This was the source of the endeavour to disqualify the measures aimed at the realization of socialism as merely discrediting Marxism-Leninism in confrontation with the "authentic" "western" Marx-

ism. In this context, the name of A. Gramsci — who, however, himself resolutely supported the initiative of the Bolshevik Party against Trotsky's attempts to postpone the socialist revolution *ad calendas graecas* — was often abused. Some western sociologists see the future of mankind in heading towards a sort of a quite fictitious universal post-industrial society towards which mankind is said to tend by a linear increase of the GNP indices. Socialism — especially where it is connected with technically less advanced countries — is thus condemned to play the role of an eternal runner whose partner is bound to escape him with a certain mathematically precise extrapolation of a scheme chosen once for all. This scheme is false and does not accord with the real state of affairs. The scientifically founded comparison of both the basic types of contemporary society in the world cannot proceed from the scheme of a one-dimensional motion since, in reality, it is a matter of confronting multidimensional motions in various fundamentally different value structures.

This means, first of all, to condemn the inadequate comparative principle of a one-dimensional converging motion of both societies, one of which is eternally trying to catch up with the other. The researches based on this mechanistic principle are not adequate since, in reality, socialism cannot be conceived as a runner hopelessly endeavouring to catch up with the obsolete goals of capitalism but rather — symbolically expressed — as a runner who is, on principle, running in a different direction, in a different way and to a different goal than capitalism. Both these trajectories in the development of the contemporary world, representing an internally split dialectical unity of contradictions, are also the material basis of its different interpretations. Only one of them has a real future. It is the interpretation which represents the solved puzzle of human history and, at the same time, is conscious of being this.

One of the phenomena which, already now, seems to show some marked specific features of the socialist alternative of social development in comparison with its counterpart in the technically developed capitalism, is the area of culture. In the capitalist countries, a hypothesis was elaborated concerning the revolutionary overthrow in the cultural area

which is put in connection with the scientific and technological revolution or with the post-industrial society (Dumazedier, Touraine). These theories of the discontinuity of cultural development in the epoch of the scientific and technological revolution are performing — under the conditions of capitalism — the function of indirect apology; partial changes are presented as a cultural revolution which is intended to conceal the factual evolution and the continuity of the power conditions of the given system.

The dialectical overcoming of these theories presupposes their positive negation both in the theoretical plan and in the practical presentation of the socialist alternative of cultural development in the initial era of the scientific and technological revolution.

In the theoretical plan, this means the development of the complex conception of culture as a richly differentiated phenomenon permeating the diverse areas of activities and links of man with reality. The revolutionary change of the social conditions and the fundamental overthrow in the social and thus also in the cultural institutions represent an insufficient, though indispensable condition of a really human emancipation in all the areas of human activity, i.e. also in the area of culture. After having attained the fundamental cultural aims, the socialist revolution — especially in the area of institutional culture — places to the fore new, more difficult tasks which cannot be solved by a revolutionary action realized once for all. In this area, it is not the discontinuity and revolutionary leaps of the cultural motion that must be reckoned with but, on the contrary, a gradual progress, slow changes — as is indicated by some empirical findings.

The differentiation and rise in the cultural taste depends on such relatively slowly changing facts as are the complexity of the work performed and the level of education.

These questions must be developed also on the basis of comparative researches into the cultural development. Conceptions, hypotheses and methods of international researches are dictated for the most part by the predominance of participants from capitalist countries. In order to make these comparisons really scientific, it is necessary to work out the principles and methods of Marxist-Leninist comparative studies in the area of cultural development.